

Werven en derven

METAMORFOSEN
Studies in religieuze geschiedenis

XIII

Werven en derven

De financiële grondslag van klooster-
gemeenschappen in de Lage Landen

onder redactie van

MARIE-ANTOINETTE WILLEMSSEN

Hilversum
Verloren
2019

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt met financiële steun van Stichting Het Nuyensfonds en het Sormanifonds en dankzij een solidariteitsbijdrage van de gezamenlijke religieuzen in Nederland via de commissie PIN.

Metamorfosen. Studies religieuze geschiedenis, deel XIII.

Deze reeks verschijnt onder auspiciën van Stichting Echo naar aanleiding van studiedagen rond actuele thema's in de religieuze geschiedenis.

Stichting Echo is een onafhankelijke stichting, die zich ten doel stelt historisch onderzoek naar de geschiedenis van het religieuze leven van vrouwen en mannen in Nederland van ca. 1800 tot heden te initiëren, te stimuleren en te presenteren. Voor informatie: Dupondiusstraat 24, 6515 DH Nijmegen, www.stichting-echo.nl.

Op het omslag: de Trappist Zundert wordt eind 2013 voorgeproefd door de broeders Daniel en Christiaan (Archief Abdij Zundert).

ISBN 978 90 8704 804 4

© Stichting Echo & Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp Het Lab, Arnhem
Typografie Rombus, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Inhoudsopgave

MARIE-ANTOINETTE WILLEMSSEN	
Inleiding	7
BRIAN HEFFERNAN	
De prijs van gebed. Twee momentopnamen uit de financiële geschiedenis van de karmel van 's-Hertogenbosch (1874 en 1925)	15
HARRY VAN ROYEN	
Brouwen voor een hoger doel? Goddelijke voorzienigheid of marktgevoel bij het economisch beleid van cisterciënzerabdijen in de Lage Landen	35
HANS WENNINK	
Kloostergemeenschappen en hun ervaringen met een familiefonds. De Brenninkmeijers en liefdadigheid	59
ROGIER MOULEN JANSSEN	
Nederlandse religieuzen tot op de dag van vandaag actief betrokken op de maatschappij	71
JEROEN NEUS	
'We hadden niks en we waren niks'. Een voorbeeld van omgaan met (zak)geld bij de Franciscanessen van Veghel	85
MARIE-ANTOINETTE WILLEMSSEN	
De (i)materiële inzet voor het Rijk Gods. Hoe de Franciscanessen van Mariadal hun kapitaal beheerden	95
JOOST VAN HEST	
Verwerving en afstoting van kloosterlijk erfgoed. Een financiële meevaller?	123
Over de auteurs	147

Inleiding

MARIE-ANTOINETTE WILLEMSSEN

In 2016 organiseerde stichting Echo het colloquium ‘Werving en derving bij kloostergemeenschappen in de Lage Landen’. De focus lag op de financiële bronnen van ordes en congregaties op basis waarvan zij in de negentiende en twintigste eeuw hun werk hadden kunnen op- en uitbouwen, niet alleen in Nederland maar ook in de niet-westerse wereld. De lezingen van die dag werden omgewerkt tot artikelen en treft u in deze bundel aan, op één na. In het middagprogramma hield Jan Sloot (1936), voormalig franciscaan en godsdienstsocioloog, een presentatie getiteld: ‘Het dempen van een bodemloze put. De financiering van de missie in Papua, Nieuw-Guinea’. Zes jaar eerder had hij de uitgebreide studie *‘Hoe God verscheen in Papoea. Nederlandse franciscanen in Papoea 1937-1987* gepubliceerd. Daarin deed hij in opdracht van het Franciscaans Studiecentrum verslag van zijn onderzoek naar vijftig jaar geschiedenis van het daar uitgevoerde missiewerk. De eerste zes franciscanen werden in 1936 uitgezonden naar een voor hen onbekend gebied met een weinig vastomlijnde instructie op zak ten aanzien van taken en bezigheden. In de daarop volgende vijftig jaar gingen er in totaal honderd-zes Nederlandse minderbroeders dezelfde weg. In 1987 werd hier een punt achter gezet. ‘Alle goede bedoelingen en grote inzet konden niet wegnemen dat zij in de ogen van de Papoea’s als buitenlanders werden gezien – wat ze natuurlijk ook waren – en zij het beleid in hoge mate bleven bepalen. Pas nadat de Nederlanders vertrokken waren, soms onder lichte dwang van hun overste, ontstond er ruimte voor een andere inbreng’ (p. 393). De Papoea’s zouden daarna aan de kerk een eigen gezicht geven met veel aandacht voor gemeenschapsvorming, een ontwikkeling waaraan het christendom een niet onbelangrijke bijdrage had geleverd. Het werk had echter wel het nodige aan mankracht en financiële middelen geëist. Nieuw-Guinea bleek een dure missie te zijn. De subsidies uit reguliere fondsen waren ontoereikend en ook allerlei opgezette acties in parochies, zowel in Nederland als op Nieuw-Guinea, leverden niet voldoende op. Alleen al tussen 1971 en 1986 werd er een totaalbedrag van f 2.836.887,- aan ondersteuning gegeven (p. 390). Vandaar de titel van Jan Sloots lezing: ‘Het dempen van een bodemloze put’. Natuurlijk stonden tegenover de uitgaven ook de nodige baten. Het aantal katholieken was flink gegroeid en de bevolking kreeg een nieuw toekomstperspectief aangereikt. Na het terugtrekken van de franciscanen gaven de zelfbewuste Papoea’s daaraan een eigen draai. Vandaag de dag komen de Papoea’s

opnieuw openlijk in opstand tegen het al decennialang durende racisme en de machtspolitiek van de Indonesische overheid. Op eigen grondgebied worden ze gemarginaliseerd door de komst van grote groepen Javanen die belangrijke bestuursposten innemen. Wat de Papoea's willen en wilden is het recht op zelfbeschikking.¹ Jan Sloot zou deze ontwikkelingen niet meer meemaken maar waarschijnlijk had hij ze wel toegejuicht. Hij overleed vrij plotseling op 23 mei 2017, vijf maanden na zijn lezing. Met deze korte bespiegeling willen wij hem dank zeggen voor zijn inspirerende aanwezigheid en interessante bijdrage.

In het leven van kloosterlingen speelde geld nooit een belangrijke rol. De meeste Regels van ordes en congregaties schrijven hun volgelingen een sober en op eenvoud gebaseerd leven voor. Volgens de voormalig abdis van de clarissen van Megen, zuster Chiara Bots, wees hun stichteres Clara Seiffi elke vorm van bezit af. Door eigen arbeid moesten de zusters in hun onderhoud voorzien of anders leven van aalmoezen.² En in de Regel van Augustinus werd vastgelegd dat bezit een bedreiging vormde voor de onderlinge eenheid en mensen zou afhouden van hun gerichtheid op God. Toch hadden ook kloosterlingen middelen nodig om in hun levensonderhoud te voorzien of om hun apostolaatswerken te financieren. In deze bundel komt het financieel beheer van zowel contemplatieven, die hun leven instellen op gebed en meditatie, als van actieve religieuzen, die zich naast gebed richtten op bijvoorbeeld onderwijs en zorg, aan bod.

Voor gewone burgers was het lang niet altijd duidelijk wat er gebeurde achter de hoge muren van een kloostercomplex waar contemplatieven leefden. Ze zagen de religieuzen nooit naar buiten komen en hoorden alleen de verhalen van bezoekende familieleden die in de spreekkamer met hun zoon of dochter gezeten achter traliewerk mochten praten. Hoe konden deze religieuzen zonder actieve maatschappelijke betrokkenheid in hun levensonderhoud voorzien? Vaak beheerden ze wel een moestuin en hielden ze wat kleinvee, maar was dat afdoende om alle monden te voeden en ook aan de overige kosten van kleding, meubilair, medische hulp of het onderhoud van de gebouwen te voldoen? In twee hier gepubliceerde artikelen wordt een inkijk gegeven in hoe zowel vrouwelijke als mannelijke contemplatieven hun financiën regelden.

Brian Heffernan, die als historicus onderzoek doet naar de geschiedenis van de ongeschoeide karmelietessen in Nederland, geeft aan de hand van twee historische momenten inzicht in de inkomsten en uitgaven van de karmel in 's-Hertogenbosch. Een belangrijke bron van inkomsten was de *dote* of bruidsschat die de zusters bij intrede moesten meebrengen. Aan de 'koorzusters' die het volledige koorgebied of groot officie mochten bidden, werd een veel hogere bruidsschat gevraagd dan aan de 'lekenzusters'. Stand speelde zeker tot in de eerste decennia van de twintigste eeuw een rol. Om bij de ongeschoeide karmelietessen als koorzuster te mogen intreden moesten kandidaten van goeden huize komen. Een andere belangrijke bron van inkomsten waren de giften van weldoeners, waarvoor naast die van familieleden van de zusters ook donaties kwamen uit het door de karmelietessen opgebouwde netwerk van mensen die zich met het klooster verbonden voelden. Aan de uitgavenkant stonden uiter-

aard de kosten voor de bouw van kloosters en van levensonderhoud. Door twee momenten in de financiële geschiedenis van de Bosche karmel te kiezen verschaft Heffernan inzicht in het proces van inbedding dat de van oorsprong Vlaamse karmel in de Nederlandse samenleving doormaakte.

In het tweede artikel wordt de schijnwerper gericht op mannelijke contemplatieven. Historicus Harry van Royen beschrijft hoe verschillende gemeenschappen van trappisten in Vlaanderen en Nederland hun bestaan financieel onderbouwden. Mannelijke kloosterlingen hoefden geen geld bij intrede mee te brengen, dus moest de financiële basis van trappisten of cisterciënzers van de strikte observantie op een andere manier gelegd worden. Zij volgden de aangepaste Regel van Benedictus waarin stond dat ze moesten leven van de werken van hun handen. Daarop waren geen restricties van toepassing mits het werk het bijwonen van het getijdengebed niet in de weg stond. Alle werk, met regelmaat gedaan, kwam hiervoor in aanmerking. In zijn bijdrage laat Van Royen zien hoe de monniken van zelfvoorzienende kloostergemeenschappen zich noodgedwongen steeds meer richtten op de buitenwereld. Zeker tegen het einde van de twintigste eeuw werden door de mechanisering van de landbouw maar vooral ook door nieuwe milieuwetgeving de activiteiten rondom de eigen boerderij afgebouwd. Daarvoor in de plaats breidden ze het brouwen van bier, dat ze eerst voor eigen consumptie hadden gedaan, steeds verder uit voor de verkoop. Trappistenbier werd hun handelsmerk. De brouwerijen werden, met dank aan het toerisme, hun nieuwe belangrijke inkomstenbron.

Actieve religieuzen hadden naast hun gerichtheid op gebed ook een werkzaam leven buiten de kloostermuren. Zij richtten zich op de noden van de tijd en waren zodoende zichtbaar in de samenleving. Vanaf het moment dat zij voor hun inzet in het onderwijs of de ziekenzorg betaald kregen in de vorm van kostgeld, schoolgeld of later een salaris, werd dit in de kas van de congregatie gestort en kreeg iedere gemeenschap leefgeld om in hun dagelijks onderhoud te voorzien. Het algemeen bestuur kon met het geld nieuw werk met alle daarbij noodzakelijke voorzieningen aanpakken en het resterend deel besteden aan goede doelen. De inzet voor de zwakkeren en minderbedeelden in de samenleving had voor hen prioriteit. Over de aan hen bestede gelden brachten ze weinig tot niets naar buiten. 'Vroeger spraken we niet over geld. We hielden onze activiteiten op het gebied van liefdadigheid altijd angstvallig geheim', vertelde een voormalig algemeen overste van de franciscanessen.³

De inzet voor marginale groepen was diepgeworteld in het kloosterleven en in de negentiende eeuw nog eens aangescherpt door de encycliciek *Rerum Novarum* (Over nieuwe dingen, 1891), waarin Paus Leo XIII zich uitsprak over de katholieke sociale leer. In deze encycliciek nam de katholieke kerk stelling tegen de uitwassen van de industriële revolutie en de daarmee gepaard gaande ideologieën. Het kapitalisme leidde in veel landen tot verpaupering van de arbeiders die in armoede leefden en geen rechtmatig aandeel kregen in de groeiende welvaart. De onvrede die hieruit voortkwam bracht het gevaar met zich mee dat ze zich aansloten bij politieke stromingen als socialisme en communisme waarin

voor het christendom weinig plaats was.⁴ Met het streven van de kerk naar sociale rechtvaardigheid hoopte men te voorkomen dat grote groepen uit de samenleving naar die ideologieën afdreven. De encycliek *Quadragesimo Anno* (Veertig jaar later, 1931) van paus Pius XI evalueerde de eerdere stappen van de kerk, zag dat deze nog onvoldoende effect hadden en pleitte opnieuw voor de verbetering van de leefomstandigheden van de onderklasse.

Tot in de eerste decennia van de twintigste eeuw was de zorg voor de armen een particuliere aangelegenheid die vaak door geloofsgenoten werd uitgevoerd. Luc van Gent refereert in een artikel aan zijn Schiedamse grootvader die jeneverstoker was: 'Katholieke families in Schiedam waren op hun manier ook goede werkgevers. Ze betaalden weliswaar lage lonen, maar hun patriarchale zorg voor arme gezinnen, mits katholiek, was voorbeeldig en intensief.'⁵ Vanuit christelijke motieven werd aan *caritas* gedaan waarbij de uitspraak van Jezus 'Voor zoveel gij dit aan een van Mijn minste broeders hebt gedaan, zo hebt gij dat Mij gedaan' (Mt. 25-40) leidend was. Niet alleen op kleine schaal met het spreekwoordelijke pannetje soep aan de zieke buurman of -vrouw, maar ook op grotere schaal ondersteunden geloofsgenoten de zwakkeren in de samenleving. Daarbij moeten we denken aan kapitaalkrachtige familiebedrijven als Vroom & Dreesman, Peijnenburg, Douwe Egbers en Jongerius. Zij deden allemaal op hun manier aan 'stille' *caritas* en niet zelden ging dat gepaard met onbaatzuchtige motto's als 'Laat uw linkerhand niet weten wat uw rechterhand doet' (Mt. 6-3), of 'Doe goed en zie niet om'.

In deze bundel laat het artikel van Hans Wennink, voormalig stafmedewerker bij *Porticus*, zien hoe de familie Brenninkmeijer past in deze traditie. Na de vestiging van het eerste magazijn van C&A (Clemens en August Brenninkmeijer) in Sneek in 1841, groeide de textielhandel in de negentiende eeuw uit en opende vanaf het begin van de twintigste eeuw zelfs vestigingen in Duitsland, Engeland en later de Verenigde Staten. Samengaand met die expansie begon de familie geld te doneren aan projecten met een katholieke signatuur en deden dat bij voorkeur in de anonimiteit. Omdat actieve kloosterlingen zich het lot van de minst bedeelden aantrokken maakte de familie Brenninkmeijer graag van hun netwerk gebruik. Niet alleen in Nederland maar zeker ook in niet-westerse samenlevingen bleken de missiewerkers betrouwbare contactpersonen. Naarmate C&A groeide en ook de liefdadigheid in omvang toenam moest deze geldstroom gereguleerd en geprofessionaliseerd worden. Zo ontstond *Porticus*. Wennink beschrijft hoe in de loop van de tijd de organisatie van een reactief of passief beleid omschakelde naar een proactief beleid. Anders dan filantropische instellingen gaf ze veel aandacht aan de inbedding van een project en de implicatie van haar donaties.

'Stille' *caritas* was zeker tot in de jaren zeventig van de voorbije eeuw de norm. In de burgermaatschappij is spreken over geld ook nu nog vaak omgeven met taboes. Wie vertelt openlijk hoe hoog zijn of haar salaris is? Wie durft te erkennen niet rond te kunnen komen van hetgeen hij of zij verdient? En is het niet opvallend dat in een samenleving als de onze er nog steeds veel 'verborgen' armoede heerst? Het aantal klanten dat afhankelijk is van de voedselbank

neemt toe. In 2018 waren er volgens de koepelorganisatie van de voedselbanken ongeveer 33.000 gezinnen afhankelijk van hun hulp, onder wie veel alleenstaande ouders met kinderen en bejaarden.⁶ De kloof tussen rijk en arm wordt eerder groter dan kleiner. Duidelijk is dat niet iedereen op dezelfde wijze kan meeprofiteren van de toegenomen welvaart. Mensen in achterstandsituaties, verslaafden, daklozen, langdurig zieken en mensen met een beperking kunnen soms maar met moeite het hoofd financieel boven water houden. Daar bovenop komen nog de groepen nieuwkomers die, zeker zolang ze nog geen officiële verblijfstatus hebben, aan de rand van de samenleving staan. Voor al deze mensen zetten religieuzen van verschillende ordes en congregaties zich in. 'Een religieus hoort daar aanwezig te zijn, waar de mens door sociaal-economische of kerkelijke structuren in het gedrang komt. Hij moet bovendien vooral daar aanwezig zijn, waar de kerk niet of nauwelijks komt, met name in de marginaliteit van onze samenleving en in de gesecculariseerde milieus, waar God nauwelijks of niet meer ter sprake komt', schreef Ton Baeten o.praem, de voormalig abt van de Abdij van Berne.⁷ En waar dit eerder in de anonimiteit gebeurde komen religieuzen er nu meer mee voor de dag. De in 2013 overleden bisschop van Breda, Martinus Muskens (1935), die het recht op leven belangrijker vond dan het recht op eigendom, legde op een samenkomst van vrouwelijke religieuzen in 1996 hen het volgende voor: 'Laat je aanwezigheid maar uitstralen in kerk en maatschappij. Mensen moeten zien dat je er bent als religieuze. Je mag gerust op een agressieve manier aanwezig zijn, dat lokt reacties en vragen uit. Maak mensen maar attent op je bestaan, laat maar zien hoe je omgaat met normen en waarden.' Werd de eerder aangehaalde franciscanes door hem geïnspireerd toen ze zei dat ze het tegenwoordig belangrijk vindt dat mensen weten wat religieuzen gedaan hebben en nog steeds doen? 'Bij ons wordt altijd van een 'gezamenlijkheid' gegeven, het gaat om grote bedragen. In ons leven staat solidariteit bovenaan en dat mogen anderen best weten.'⁸

Over de inzet van religieuzen gaat de bijdrage van Rogier Moulen Janssen, voormalig stafmedewerker bij de KNR. Hij schetst een beeld hoe via *Projecten in Nederland* (PIN), onderdeel van de *Konferentie Nederlandse Religieuzen* (KNR), activiteiten met geld van ordes en congregaties worden georganiseerd om juist deze gemarginaliseerden te ondersteunen. Daarbij speelt de religieuze achtergrond van de ontvangers geen rol. De inzet is vooral gericht op het creëren van een rechtvaardiger wereld. Het gaat, in de woorden van Moulen Janssen, om projecten die vanuit eenzelfde inspiratie worden geëntameerd als die we van religieuzen kennen. Centraal in zijn uiteenzetting staat de Bijbelse term 'rentmeesterschap'. De mens zou slechts de gebruiker zijn van alle stoffelijke en onstoffelijke zaken die God in zijn beheer heeft. Juist als rentmeester zou ieder mens zich geroepen moeten voelen mee te werken aan een gelijkwaardige verdeling. Aan de hand van een aantal praktijkvoorbeelden laat Moulen Janssen zien hoe er met financiële steun van religieuzen aan een volwaardig bestaan voor sociaaleconomische zwakkeren in de samenleving wordt gewerkt.

Twee bijdragen in deze bundel zijn gewijd aan de franciscanessen. Jeroen Neus liet als documentairmaker en medeoprichter van stichting Verhalis tij-

dens het colloquium een nog ongemonteerde versie zien van zijn opnames bij de franciscanessen van Veghel. Daar was het leven van de zusters door de komst en het in eigen beheer krijgen van geld veranderd. In zijn bijdrage in deze bundel geeft hij een schriftelijke neerslag van hoe de gefilmde personen de komst van geld hebben ervaren. Wat konden ze met het geld doen wat ze daarvoor misschien niet konden? Welke behoeftes ontwikkelden ze en hoe keken medezusters tegen bepaalde uitgaven aan? En hoe gaan de zusters met giften om nu ze ouder worden en hun behoeft patroon is veranderd? Er lijkt sprake te zijn van een cyclisch proces. Waar ze vroeger met weinig konden toekomen, is dat nu opnieuw het geval. Het adagium 'Een ander kan het vast beter gebruiken' heeft voor hen nog altijd blijvende waarde.

Marie-Antoinette Willemsen, historiserend antropoloog, doet onderzoek naar de geschiedenis van de franciscanessen van Roosendaal. Ze wijdt haar bijdrage aan twee activiteiten van de congregatie die beide financieel goed rendeerden. De zusters van Mariadal, zoals ze vaak genoemd worden, behoorden tot een onderwijscongregatie. Een van hun grootste instellingen ontstond rond 1850 in Breda onder de naam 'Het Liefdegesticht'. Er kwam een pensionaat, een weeshuis en een scholencomplex met bijna alle schooltypes. Door overheidssubsidies en de latere toekenning van salarissen werd dit een van de meest profijtelijke stichtingen van de congregatie. Maar ook hun activiteiten in West-Indië bleken met relatief geringe investeringen een flink rendement op te leveren. De auteur gaat in haar bijdrage na hoe de congregatie deze inkomsten gedurende de eerste vijftien jaar beheerde. Dat de religieuzen zich al vroeg mengden in wereldwijde handelstransacties was voor haar een verrassing. Het doel waarvoor ze de rendementen gebruikten bleef wel in de loop der tijden hetzelfde: steeds werden ze geïnvesteerd in nieuwe noden van de tijd.

De laatste bijdrage in deze bundel is tevens het sluitstuk van veel kloosterlijk leven. Joost van Hest, kunsthistoricus en werkzaam voor het Utrechtse Catharijneconvent, schetst hoe het museum een inventarisatie maakt van het materieel en immaterieel erfgoed van ordes en congregaties. Bij het verwerven van de voorwerpen is het interessant na te gaan welke verhalen erachter schuil gaan. Wie waren de schenkers, wat of waarvoor doneerden ze en wat waren hun motieven? Over dit laatste stelt Van Hest, dat veel schenkingen dienden ter nagedachtenis aan de schenker. Het leverde een persoonlijke representatie op en accentueerde zijn of haar maatschappelijke positie. Als tegenprestatie werd een geestelijke beloning gevraagd in de vorm van heilige missen of 'eeuwigdurend' gebed. Bij sommige schenkingen werden de namen pontificaal vermeld, bij andere werden alleen de initialen prijsgegeven, en vaak gebeurde het ook anoniem. Na een inventarisatie van alle voorwerpen wordt in overleg met de vertegenwoordigers van de kloosters overwogen wat ermee gedaan moet worden. Soms gaan spullen in de verkoop, maar liever wordt gezocht naar een nieuwe zinvolle herbestemming.

Heden ten dage worden nog steeds mensen in achterstandsposities gesteund en niet alleen door religieuzen of religieus geïnspireerde instellingen. Het is opvallend dat in een in toenemende mate gesecculariseerde wereld, waarin het

schenken in dienst van het ‘eeuwige leven’ of voor het verkrijgen van ‘zielenheil’ verder weg lijkt dan ooit, mensen toch altruïstische daden stellen. Komt dit voort uit het aloude *noblesse oblige* of speelt de behoefte aan een meer rechtvaardige wereld waarin alle mensen gelijkwaardig zijn een rol? De laatste decennia zijn op wereldniveau grote *foundations* tot stand gekomen die de functie van de vroegere kloosters lijken over te nemen. Ze trekken zich het lot van minderbedeelden aan. Een voorbeeld is de Bill & Belinda Gates Foundation die zich toelegt op het verbeteren van de gezondheidszorg en het behoud van de natuur in Afrika (50 miljard dollar). En recentelijk trad ook de eigenaar van het e-commerce bedrijf Alibaba terug en stichtte de Jack Ma Foundation, dat vooral het onderwijs in de rurale gebieden van China wil verbeteren (45 miljoen dollar).⁹ Als ze voortkomen uit onbaatzuchtigheid zijn het toe te juichen initiatieven. Want ieder mens is uniek en heeft recht op een volwaardig bestaan.

Tot slot wil ik Kirsten Hulsker danken voor haar initiële inzet. Zij heeft samen met mij de eerste opzet van het colloquium uitgewerkt en mogelijke sprekers voorgesteld. Ze was daarbij inspirerend. In de aanloop naar het colloquium moest zij steeds meer taken naast zich neerleggen vanwege haar zwangerschap en de consequenties die dat had voor haar persoonlijk en beroepsmatig leven. Ook wil ik Joep van Gennip, voorzitter van stichting Echo, danken voor zijn morele steun. Hij las de artikelen in laatste versie door en kwam met een aantal waardevolle suggesties.

Breda, Marie-Antoinette Willemsen

Noten

1 Arnout Brouwers, ‘West-Papoea is schandvlek, en onze stilte daarover ook’, in: *de Volkskrant* d.d. 9 september 2019; en Jeroen Visser, ‘Bloedige dag op Papoea: 20 doden en 65 gewonden’, in: *de Volkskrant* d.d. 24 september 2019 [Ten eerste], 12-13.

2 Zuster Chiara Bots, ‘Kansen voor een klooster in deze tijd. Zes getuigenissen’, in: *Kloosters en religieus leven. Historie met toekomst* (’s-Hertogenbosch, 2002), 237-251.

3 Gesprek met zuster Albertina Egbers d.d. 14 maart 2018.

4 Vergelijk Annelies van Heijst, Marjet Derks en Marit Monteiro in: *Ex Caritate. Kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19de en 20ste eeuw* (Hilversum, 2010), 473.

5 Luc van Gent, ‘Het bewogen leven van een onafhankelijke non. Over intreden en uittreden’, in: *Kloosters en religieus leven*, 205-211.

6 Peter de Graaf, ‘Steeds meer klanten naar de voedselbank’, in: *de Volkskrant* d.d. 22 augustus 2019 [Ten eerste], 8. Bart Dirks, ‘Armoede en schuldhulpverlening’, in: *de Volkskrant* d.d. 22 augustus 2019 [Ten eerste], 9.

7 Ton Baeten o.praem, ‘Religieus leven in de toekomst. Samenleven “in de Heer” ten bate van de medemens’, in: *Kloosters en religieus leven*, 278.

8 Gesprek met zuster Albertina Egbers d.d. 14 maart 2018.

9 Remco Andersen, ‘Jack Ma verlaat Alibaba, en gaat op zoek naar nieuwe dromen’, in: *de Volkskrant* d.d. 11 september 2019 [Ten eerste], 9.

